

24. Az egyházak és iskolák állapota általában.

Az egyház tekintélye és a nép vallásos érzülete veszni tér. — Ez a reformáció útján új életre támad. — A földesurak a református egyháznak szabadságot engednek. — A Károlyiak a kath. egyházat is újra megalapítják. — A kormány ennek kedvez, a protestánsokat pedig el akarja nyomni. — A török és a vármegye méltányosabb magatartása. — A város méltányos, de olykor szűkmarku politikája a különböző felekezetek irányában. — A tanügyet a felsőbb hatóságok sokáig elhanyagolják. — A reformáció és a lakosság felkarolja. — Külföldi akadémitizálás. — A kormány a közép- és népiskoláknak támogatására jő. — A vármegye és a földesuraság erre csak később szánja rá magát. — Legnagyobb pártfogásban a város és az egyház részesíti azokat.

Az a nagy tekintély és befolyás, melynek az egyház korábbi időben az állami és népelet minden terén örvendett, most egyszerre gyors hanyatlásnak indult. Az állam a török előnyomulás miatt, honvédelmi célokból s a szabadabb felfogás érvényesülése következtében, maga is elszedte a főpapok javadalmait, sőt az egyházak kincseit is. A püspökök és káptalanok elmenekültek a pogány török elől e vidékről s az egyházi életnek nem voltak többé vezetői és igazgatói. Már fentebb, az erkölcs története alatt, láttuk, hogy a folytonos háboruskodás és a török uralom minő befolyással volt a nép vallásos lelkületére s hogy az eleintén fenyegető demoralizációt az evangéliom erejével mint sikerült megállítani s az erős vallásos érzületet helyreállítani. A helvét reformáció a maga demokratikus irányzatával a községi életet hatotta át és

nemesítette meg. Ez lett az egyházi élet vezetőjévé és fenntartójává is, melynek illetően kifejlődését és működését sem a katolicizmus, sem az ennek sugalmazása alá került államhatalom nem volt képes többé megakadályozni és zavarni, mivelhogy itt mindketten elveszítették lábaik alatt a talajt. A török is eltűrte a feltűnés nélküli csendes szervezkedést, habár kőtemplomok és szilárd toronyok építését, — melyeket erődöknek minősített, — nem engedte meg s az egyházi épületekre általában magas adót rótt ki.¹

A török világ elenyészése után a királyi kormány visszanyerte ugyan nálunk hatalmát, de időközben a város lakosait már annyira áthatották a reformáció s az ezzel együtt járó önállóság és demokrácia elvei és szokásai, hogy ezek elfojtását sok időn keresztül meg sem lehetett kísérleni, annál kevésbé, mert a népesség gyér volta kiméletet parancsolt földesurainkra és a felsőbb hatóságokra. A feennálló országos törvények és a kormány ugyan a lakosság vallását folytonos elnyomással fenyegették s a katolikus klérus minduntalan követelte a református vallás itteni szabad gyakorlatának korlátozását, sőt megsemmisítését: de a bírák úgy egyezkedtek a földesurakkal, hogy vallásuk meg ne háboríttassék s a nagy befolyású Schlick és Károlyiak az akkor tájon érvényes jogelvnél fogva, hogy t. i. a föld tulajdonosa rendelkezik a vallás felől, melyet Lipót király nálunk is fenn- | 1691. tartani rendelt,² — meg is tudták óvni jobbágyaikat a nagyobb vallási zaklatásoktól, mivelhogy csupán

¹ Gyárfás, Jász-kun történ. IV. 418. Márki, Aradm. tört. II. Salamon, Magy. orsz. a tör. hód. korában 244. Egy erőd minőségében is szolgált templom rajza Archeol. ért. 1907. 213

² »A földesuri jogoknak alattvalóik hitét illetőleg is lépésben kell maradniok.« Lipót király explanációja.

ez uton vehették elejét annak, hogy itteni, roppant birtokaik pusztasággá ne váljanak. A földesur ugyan a katolikus egyház itteni megalapítását is legelső gondjai közé sorozta, bár, mivel ennek népessége alig volt, a templom megépítésére a vármegyétől kértek segílyt, tényleg pedig koronként a református város építette fel azt is. De volt bőven föld a plebánus részére, bár a földesur annak egy részét idővel tőle elvonta s a katolikus egyház alapjává tette. Egyébként a Károlyiak a kegyuraságot átvenni sokáig vonakodtak, csak szűkmarkuan gondoskodtak a kultusz és a tanítók szükségeiről, noha személyileg mindenkor erős katolikus érzéseikről s más uradalmaikban áldozatkészségökről tették magokat ismertekké. Különösen nevezetes volt e részben Károlyi Ferenc, a bibliai történetek írója,¹ Károlyi Antal, ki a Mária-társaságok gyűléseiben is részt vett, az iskolai tanítókhöz és tanulókhöz vallásosságra intő leveleket küldözött,² a vásárhelyi református lelkésszel vallásos kérdések felől tudományos értekezéseket folytatott. Általában többször adták jelét a nem katolikus egyházak iránti jóindulatuknak is, a mennyiben azok papjait és tanítóit földjavadalommal és legeltetési joggal elláták, kezdetben a birságokból is részesítették, koronként kedvezményes bérletekhez juttatták, földjeiket eleitől fogva tehermentesekké tették, irántuk a telki-járandóságok kiegészítésénél s a legelő felosztásakor is méltányosságot tanusítottak; de azon szándékukat, hogy a ref. lelkészek választásánál is jogot gyakoroljanak,³ meg nem valósíthatták, míg a bíró- és jegyző-tételnél csakhamar keresztül vitték, hogy ezek

¹ A sz. bibliában lévő historiák tanulásának módja N. károly 1758.

² Szirmay, Szatmárvm. fekvése, stb. I. 118—9.

³ Károlyi Sándor levelei 1723. aug. 1-ről és 1724. jan. 8-ról V. lt. Rvi. 2. cs. 13. sz. és 5. cs. 1. sz.

a katolikusok közül is választassanak. Maga a kormány is kötelezé ugyan őket az egyházak ellátására,¹ valamint a községeket is, | 1727. nov. 18. hogy a lelkészlakoknak házat s telket adjanak,² adómentességet engedett alapjaiknak (melyek ugyan sokáig nem voltak), szorította a lakosságot, főleg az ifjúságot és a céheket, a templomok szorgalmas látogatására, jobb óráiban a felekezetek megbotránczóit büntettetni rendelte³ | 1725. aug. 23. vallási dolgokban a kényszer használatát el is tiltotta⁴ s mikor az itteni katholicus mesteremberek azt követelték, hogy a céhek csak a katolikus kultuszra adakozzanak, a többi egyházaknak pedig ne, e követelésnek helyet nem adatott s utóbbiak segélyezését is a mesteremberek szám-arányában rendelte el;⁵ emeltette a plebánusok fizetéseit s általában buzgón közreműködött a katolikus érdekek előmozdításánál, azok ünnepeinek és szertartásainak megtartására szorította a lakosságot s a protestáns templomoknak kőből való építését sokáig ép úgy tilalmazta és megakadályozta, mint a török, úgyhogy ez időszakban népesebb helyeken is csak tapasztott sövényből vagy vályogból építhették azokat.⁶ Egyébként a helytartótanács és kir. kancellária minden intézkedéseikben és rendeleteikben a katolikuság érdekeire voltak tekintettel s a más hitű lakosságot is ezek istápolására kötelezték. Különösen sértegették ezek vallási érzéseit azzal, hogy őket misére járásra, a kath. ünnepek megtartására s ezeken való haran-

¹ Oltványi, Csanádi püsp. m. 141, 142.

² Csongr.m. ltr. V. cs. 4. sz.

³ Csongr.m. ltr. I. cs. 14. sz.

⁴ U. o. XXIII. cs. 3. sz.

⁵ Csongr.m. ltr. 1828. jun. gyűl. 630. sz. a.

⁶ Példák Zsilinszkynél, Békésvm. évkönyve XI. 138—140, 153. Reiznernél, Makó v. története 34.

goztatásra kötelezték, templomaik építésében megakadályozták stb. Mely méltatlanságokon azonban a vármegye méltányosságra és emberségre hajló urai a végrehajtásnál gyakran enyhítettek, úgyhogy a községek ilyenkor követhették saját helyesebb ösztöneiket. A városnak magának, mint ezt előadásunk során több ízben láttuk, legelső gondja volt az istenisztelet fenntartása, a felekezet és a vallás-erkölcsiség ápolása. A török alatt tisztességes fizetés mellett tartott lelkészt, ennek a tanácsban helyet s a bíró-választásnál döntő szavazatot adott. Az előjáróság maga is hűségesen járt a templomba, végzéseiben s ítéleteiben a vallás és a biblia utasításait követte. A kor szelleméhez képest a lakosságnak általában erősen egyházas érzülete volt, a katolikusoknak azonban nálunk kevésbé, mint a reformátusoknak, legalább az egykoru plébánosok szerint, kik különösen zokon vették, hogy híveik a bőjtöt kevésbé tartják. A bírák különben a templomba járást minden felekezetüektől megkivánták, a templomkerülők szemmeltartását s megzabolázását, valamint a templomi jó rend fenntartását s a vasárnap megszentelését a vármegye utasítása szerint kötelességöknek ismerték.¹ A város elei pedig nemcsak a református egyháznak voltak dajkái, hanem attól fogva, hogy itt a többi felekezetek is megvetették lábukat, teljes méltányosságot és jóindulatot tanusítottak ezek irányában is. A katolikusokat Báthori bíróságától 1755. kezdve a városházához is beválasztották. Az evangélikusoknak templom és parókhia számára telket és az építésre segélyt adtak,² lelkésztanító- 1774.

¹ A megyei utasítások 1807. és 1842-ből. Utóbbik Rvi. 10. cs.

² A csongr. urad. összeírása 1813-ból. Proth. Jud. VII. köt. (100 kéve nád a templom fedésére 1796. aug. 21.)

jának, úgyszintén a görög pópának földet mérettek és azok fizetésébe természetbelieket ajándé- | 1798. koztak. Legnagyobb gondjok különösen az uraság által kegyelt katolikus egyházra volt, melynek, — mint alább látni fogjuk, — a XVIII. században három izben építettek templomot, bár egyébként, mikor akarataikat szabadon követhették, mindenkor szorgosan vigyáztak, hogy az egyháznak s tisztviselőiknek adott segély helyes arányban álljon a hivek lélekszámával¹ s egyformán adómentességet engedtek minden egyházi föld után az illető tisztviselőnek. Annyira mentek, hogy ha a református egyháznak volt valami kérelme a városhoz, annak elintézését legtöbbször a katolikus esküdtekre bízta, kik azt rendszerint kedvezően és igazságosan végezték el²: a református | 1795. esküdtek megfelelő esetben hasonlóan jártak el s olykor vallásuk és a helyes arány rövidségére is előzékenyek és engedékenyek voltak.³ Néha azonban a jobbagy emberek fillérező hajlama s a személyes ellenszenv kerekedett felül a tanácsban. Így, mikor a nád és széna helyett alacsony váltságdíjakat erőszakoltak a lelkészekre,⁴ vagy | 1809. mikor a lelkészek legelői illetményeit a határ legtávolabbi részeire⁵ jelölték ki, vagy a mikor | 1844. a görög pap földjétől az adómentességet meg-

¹ V. Tjkv. X. 4, 5. XI. 99. XII. 314. Proth. Jud. VII. 125. V. ö. az egyh. tisztv. javadalm. Csongr. m. ltr. Acta miscell. F. 6. cs. 6. sz. (1776.)

² Proth. Judic. VI. 53. 105.

³ A tanács egy kath. legényt, ki az urvacsoráját a ref. templomban felvette, a plébános panaszára »vallástalanság« miatt 24 órára elzárta. Birós. jk. 104. Maga a nép is a bíró és jegyző választásnál szemebetűnő engedékenységet tanusítgat a kath. vallás javára.

⁴ V. ltr. Rvi. 5. cs. 1. 22. sz.

⁵ Birósági jkv. A. 16, 17.

tagadták, mire különben az akkori pópa hazafiatlan viselkedése is adhatott okot és mentséget.

A hatóságok emelkedett szelleme és méltányos eljárása például szolgált aztán a lakosság előtt is, mely nemcsak saját egyházához ragaszkodott teljes hűséggel, hanem a más hitű lakostársak iránt is testvéri érzelmeket ápolt. Ezekkel ugyan nem igen házasodtak össze, de egyébként békés és barátságos lábon állottak, úgyhogy a különböző, főleg a ref. felekezeti lakosok végrendeletükben nemcsak saját, hanem egymás egyházáról is megemlékeztek s ily módon nem üres szólás forma volt az, mikor a reformátusok a katolikusokat városszerte »atyafiaknak« szólitották. E jó viszonyt a lelkészek is tőlök telhetőleg ápolták, annyira, hogy b. Falkenstein csanádi püspök utasításba adta ki, 1733. hogy Arad- és Zarándmegyékben a kálvinistáktól egyetlen egy templomot sem kell elvenni, mert katolikusok az ő községeikben úgy sincsenek¹ s helybeli plébánusaink is nyilvánosan igen ritkán szolgáltattak okot arra, hogy a protestánsok ellenök vallássérelem felől panaszkodhassanak²: ha pedig a katolikus valláson esett bármiféle sérelem, azon a reformátusok busultak és ijedtek meg leginkább, mint ezt a Posztós-féle esetenél és a János-szobor megcsonkításánál történetünk folyamán tüzetesen láttuk.

Kisebb figyelemben és felkäröltatásban részesült a tanügy. Az országgyűlések és a kormányhatóságok ügyet sem vetettek arra s annak gondjait sokáig teljesen az egyházakra bízák, úgyhogy szinte

¹ Márki S. Péro lázadása 93 lap.

² Ilyen esetek a ref. e. tjkvében IV. 509. V. 266. Bene Gy. plébános panaszkodik a kath. ünnepeknek a ref.-ok által való meg nem tartásáról, miért is a maga részére karhatalmat kér a megyétől, minek ez . . . nem tett eleget. (Csongr.m. lt.)

páratlanul áll Bethlen Gábor országgyűlésének az a végzése, hogy a jobbágy gyermekeket | 1624. az iskolába járásban nem szabad akadályozni.¹ A protestáns egyházak azonban a parókiákkal együtt az iskolákat is átvették, ezeket szaporították s nagyobb gondban részesítették, mint azelőtt, annyira, hogy nálunk az elemi iskoláztatás a városban és a hozzá tartozó falvak egynémelyikében a török alatt is fennállott: sőt ifjaink az egész korszakban a külföldi egyetemeket is látogatták, a mint ezt alább tüzetesen látni fogjuk s ebbeli törekvésökben a vármegye akkor is támogatta őket, mikor a kormány a külföldre járást eltiltotta. A helytartótanács előtt még az is szemet szurt, hogy a prot. latin-iskolák növendékeiket messze vidékekről is kapták s követelte, hogy ezek igazolják magokat vagy utasítsanak ki azokból,² a hatóságok pedig ne engedjék, hogy a népet a mendikánsok tartásával és kéregetésével is terheljék s hogy azokat ezentul az iskolai alapítványokból élmezzeék, melyek egyébként nálunk nem is léteztek.³ Valamivel több jóindulatot tanusított a kormány a nép iskoláztatása iránt, mert azt ismételt ízben elrendelte,⁴ sőt Mária-Terézia és József császár kormánya alatt igen tüzetesen és okszerűleg fejlesztette és szabályozta, bár e rendeletnek katholizáló és németesítő irányzata miatt a protestánsok ellenszegültek. Később is eltiltotta a gyermekeket | 1842. a barompásztorkodástól s követelte, hogy 4 évig járjanak iskolába, sőt a Józsefi házassági rendeletek

¹ Szilágyinál, Erd. orsz.gyül. eml. VIII.

² Csongr.m. ltr. VII. 10.

³ Helytartótanácsi rendeletek. Csongr.v.m. ltr. XXV. 50. Füredi S. lelkész levele a püspökhöz. A tiszántuli e.ker. ltrában (1770. ápr. 9.)

⁴ Egyebek közt helytartótanácsi rendeletek. U. o. V. 4. 1733. nov. 18.

alapján még a házasságra lépést is eltiltotta azon esetre, hogy ha az ifjak a vallásból való jártasságot papjaik bizonyítványával igazolni nem tudják.¹ A vármegye, a mely u. n. önállósága mellett is a kormánytól várta a legéletbevágóbb ügyekre nézve az utasításokat, még kevésbé törődött a népiskolázattal s igen későn ébredt fel arra, hogy a nép fiait iskoláztatni is kellene. Csak a század elején adatott ki e részben részletes és igen 1807. dec. 1. helyes végzéseket, elrendelvén, hogy józan életű és jó magaviseletű tanítókat kell fogadni, ezek a keresztyén vallásra, írásra, olvasásra és számolásra tanítsák az iskolásokat, a szülőket és gyámokat büntetéssel kell szorítani a gyermekek iskolába járatására, a szegényeket nem kell tandíjjal terhelni, ellenkezőleg ruhával és segéllyel támogatni, a tanítók és szülők ne csak tanítsák, hanem neveljék is a gyermekeket, hogy azok tiszták legyenek s a »pimasz kevélységtől« s a rossz társaságtól megóvassanak stb.² Egyébként a vármegyének volt fenntartva az iskolák építésének és nagyobbitásának engedélyezése, a mit nehézkes és körülményes eljárásaival kevésbé mozdított elő. Mindkét felsőbb hatóság nagyon aggatódzó és rendelkező volt, a nélkül, hogy a parancshoz segílyt és támogatást is nyújtott volna. Az uraság ellenben mingyárt az ujra telepítéskor »a maga kegyelmességéből, minden következés nélkül« $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{2}$ telek földet adott a különböző felekezetű mesterek fizetésébe, melyet azok élvezetében az 1836-ki urbéri törvény állandósított, azonkívül ingyen legeltetést engedett azok jóságainak a pusztán, miből az élelmesebbek szép hasznot vehettek,³ a szilárd építkezést azonban elein-

¹ V. tjkv. XIV. 462. Ref. e. tjkv. IV. 421.

² Lásd a nyomtatásban is közzé tett szabályzatot V. ltr. Rvi. 36. cs. 99. sz.

³ Szaplóczai levele a földesurhoz 1757. januárban, a gr. Károlyi nemzetség bpesti ltrában.

tén még az iskoláknál sem hagyta szó nélkül s erre különös engedélyért való folyamodást követelt,¹ de később az emeletes nagy-iskola álli- | 1761. tásában és fenntartásában némi-nemüképen gyámolította az egyházat,² ámbár azt a nagyobbbszerű | 1822. támogatást, mellyel más helyeken olykor az iskolákat és egyházakat megerősítette, nálunk hiába keressük. Nagyobb elismerésre méltó volt az a rendszeres segély és gondozás, melyben a város közönsége részesítette a tanügyet. Eredetileg tőle származott a mesterek földjavadalma és fizetése is, ő építtette az első református és katolikus iskolákat, ő élelmezte kezdettől fogva — házsorjában való főzéssel — a tanítókat és diákokat, ő látta el fűtővel és tetőfedő anyaggal őket és az iskolákat s ivóvizet szállíttatott ezeknek, ő mentette föl a városi terhek alól a tanítókat, szorgalmazta a szüléket gyermekeik iskolába járatására, mit utóbb a kapitánynak tett kötelességévé. | 1840—7.

Voltaképen pedig az iskolatartás tulajdonképen való terhe az egyházakra nézett. Ezek számlálták azt egyenes feladataik közé, a magok testéhez tartozóknak tekintvén az alsóbb és felsőbb iskolákat, úgyhogy, a mint az egyházi igazgatás a várositól elválasztatott, az iskolák és tanítók minden ügyebaja, kormányja és kezelése az egyházak nyakában maradt, habár ezeknek módja, belátása és akarata egyaránt fogyatékos volt ily nagy feladat megoldására, miért is az iskolai épületek és felszerelések s a tanítói lakások eleitől fogva mindvégig silányak, hiányosak, a tanítói fizetések pedig alacsonyak és bizonytalanok voltak. Csak a buzgóság és jóakarát volt teljes, mellyel a lelkészek az ügyet dajkálták, a tanítók pedig az új nemzedéket az

¹ Tiszti javaslat 1761-ből. U. o.

² Ref. e. tjkv. IV. 129.

egyházi hitcikkeknek, énekeknek és szertartásoknak, az erkölcsi reguláknak, az írás-olvasás és számvetés elemeinek elsajátítására vezették s mely-

155. sz. Népoktatás.
(Tornyay János festménye.)

lyel az egyházi előljáróság tagjai a gyermekserreg és a tanitók munkáját és a szülők közreműködését teljes önzetlenséggel, fáradhatatlanul ellenőrizték s a polgári előljáróságot az iskolába való felhajtására oly sikeresen sarkalták, hogy volt idő, | 1840. mikor a ref. egyházi összeírás, mely az iskolába

fel nem járókra is kiterjedt, Tarjánban és a Kis-utcában egyetlen egy ilyen gyermeket sem talált, a többi tizedekben is igen keveset.¹ A városon kívül a szállásokon és kunyhókban élők részére azonban iskolákat nem állítottak s ezek gyermekeit rendszerint a városbeli rokonokhoz adták be iskolázás végett, vagy a szülék magok részesítették olyan — a milyen oktatásban. Ellenben a ref. egyháznak gondja még a kisdedóvásra is kiterjedt, mert egy óvó számára alapítványt kért a 1847. földesuraságtól, melyet azonban nem nyerhetett meg, minek következtében jó szándéka meghiúsult.

A)

A református egyház és iskolák története.

Azon okokon kívül, melyek az egyház reformációját országszerte előidézték, nálunk különösen Csáki Miklós csanádi püspök feslett élete, a csanádi káptalannak földesuraink ellenében követelt erőszakoskodásai, Brandenburgi György őrgrófnak, a gyulai földesurnak, ki nálunk is nagy befolyással bírt s határunk többi birtokosainak (Mágocsi Gáspár, Dócziak, Csákiak, Jaksics Péterné, Bebek György) és kormányzóinknak (Perényi Péter, Török Bálint, Patócsi Ferenc, Mágocsi Ferenc, Bornemissza, Kecsenyi gyulai kapitányok) a reformációhoz csatlakozása — segítették elő a népnek régi egyházától való elidegenedését és az evangéliumi tanok felkarolását. De egy némely földesuraink s ezek közt a csanádi püspök, káptalan és apácák, valamint az ellenkirályok és ezek országgyűlései szigorú tilalmakkal őrködtek a régi egyház fenntartása érdekében, úgyhogy csak János király halála után, mikor egyszersmind a török e vidéket elfoglalta s ama hatóságokat egyszerre lehetetlenné tette, követhette a lakosság szabadon vallásos meggyőződését, a mi abban nyilvánult, hogy az evangéliumi hit prédikátorainak nyil-

¹ Ref. e. tjkv. V. 253.